Standeisky Éva

FORRADALOM ELŐTT

*A magyar írók és a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa**

Éppen fél évszázaddal ezelőtt, 1956. február 22-én – szerdára esett az is – vastag hóréteg fedte az országot. Az ember nem bolygatta helyeken „elkápesztően szép volt minden".[1] A *Szabad Nép* ezen a napon is beszámolt az SZKP napok óta folyó XX. kongresszusáról. E napon tartott beszédet Anasztasz Mikojan, a pártelnökség tagja, a Szovjetunió miniszterelnök-helyettese, aki immár a „kollektív vezetés" részeként bírálta a személyi kultuszt, és támadta a korábban általa is istenített Sztálint.[2]

A XX. kongresszus ötven évvel ezelőtt világszenzációnak számított. Az elméletek iránt közömbös embereket, a lakosság többségét nem villanyozta fel a csaknem két hétig – február 14-étől 25-éig – tartó moszkvai esemény. Ennek az is oka lehetett, hogy a szokásosan bőbeszédű, bikkfanyelven fogalmazott unalmas pártszövegekből nehéz volt kihámozni a változást sejtető lényeget.[3] A politika iránt fogékonyak felismerték a szovjet pártkongresszus jelentőségét: Sztálin halála után három évvel a szovjet pártvezetés elhatárolta magát az 1953-at megelőző két évtized terrorjától, és lemondott a kommunizmus megvalósításához korábban elengedhetetlenül szükségesnek tartott külső és belső agresszióról.[4] Ezzel megszűnt az évek óta tartó világháborús fenyegetettség. Hruscsovék hosszabb pórázra engedték a birodalom és a „hódoltság" (Szekfű Gyula) népeit. A tábor országaiban élők rendszerváltozást nem remélhettek, de reménykedhettek életkörülményeik javulásában, nemzeti önérzetük némi méltánylásában.

Magyarország már 1953–54-ben megtapasztalhatta az enyhített kommunista diktatúrát. Nagy Imre nemzeti színezetű reformkurzusa Rákosi 1955 tavaszán visszatért diktatúrájához képest még azok számára is kívánatosnak tűnt, akik – bár nem hittek a szocializmus szovjet típusú megvalósításában – a kényszerhelyzetet tudomásul véve valamiféle magyar szocializmusról ábrándoztak. A XX. kongresszus a reformpárti kommunistáké mellett az ő elfojtott álmaikat is újjáélesztette.

Mint mindig, ekkor is az értelmiségiek – s mindenekelőtt az írók, újságírók – voltak azok, akik hivatottnak érezték magukat a változások közzétételére.

Írásaikban és az írószövetségi ülésekről felvett jegyzőkönyvekben fennmaradt vélemények alapján rekonstruálható, hogyan látták ők az ország helyzetét 1956 februárja és júliusa között. A XX. kongresszus hatásának vizsgálata azért korlátozódik erre a szűk fél évre, mert Rákosi 1956. július 18-i leváltásával új helyzet állott elő: a magyar diktátor távozásával okafogyottá vált a XX. kongresszus hatására előtérbe került legfőbb követelés: „Sztálin legjobb magyar tanítványa" – ahogy magát Rákosi hinni szerette – tűnjék el a politikai porondról!

A változásokban érdekelt nem párttagok – itthon és az emigrációban élő nem kommunisták – a diktatúra enyhülésében, Rákosi bukásában reménykedtek. Márai élénk figyelemmel követte amerikai önkéntes számüzetésében az 1956. februári szovjetunióbeli változásokat. Az információk bővüléséről tanúskodó bejegyzések kezdetben reménykedő, majd egyre borúlátóbb találgatások a következményekről. „Sztálint leépítik – a *gang* szétmarcangolja a *gangstert*."[5] Majd később: „A bolsevisták most nekikezdtek bebizonyítani a világnak, hogy a kommunizmus »módszerei« voltak helytelenek az elmúlt évtizedekben, a terror, az imperializmus, a militarizmus, a bürokratizmus – de arról mindenki hallgat, hogy a »kommunizmus«, mint Eszme és Gyakorlat, önműködően teremti meg ezeket a Módszereket, amelyek nélkül tehetetlen, mert nem emberszabású."[6] S végül: „A kommunisták minden pillanatban hajlandók feláldozni a kommunistákat, ha ezen az áron megmenthetnek és prolongálhatnak egy világcsalást: a Kommunizmust."[7]

A KONGRESSZUS ÉS A SZOVJET ÍRÓK

A kongresszusról az első híradások február 14-én hangzottak el a budapesti rádióban. Akik a szavak mögé láttak, a régi szólamok ellenére változást sejtettek: felfigyeltek arra, hogy „csak Lenint emlegetik, Lenin tanait követik, haladnak Marx és Lenin útján stb. Sztálin sehol. [...] A mai *Szabad Nép* (1956. február 17.) közli az ülésterem fényképét az elnökség tagjaival. Olyan, mintha egy templomban ülnének. A hátuk mögött középen, ahol máskor drapéria szokott lenni, az ő szentháromságuk: Marx, Lenin és Sztálin képeivel, de ma csak a csupasz fal, középen egy szabályos templomi szoborfülke az ülők feje fölötti magasságban, és a fülkében Lenin szobra. Sztálin sehol."[8] A szerzetestanár nem hitt a szovjet politika lényegi változásában: „a bálványt ledöntik, de továbbra is a sztálini politikát, hódító politikájukat folytatják."[9]

Moszkvában a szokásos kongresszusi rituálának megfelelően az értelmiségiek, köztük az írók is szót kaptak. Feladatuk sem tért el a korábbiaktól: az irodalomra kellett adaptálniuk a politikai határozatokat. A szovjet írók nevében Mihail Solohov csatlakozott a fő vonalhoz: értéktelennek minősítette a szovjet „szocialista realista" irodalom addig milliós példányszámban terjesztett „remekműveit", azt hányta írótársai szemére, hogy elkényelmesedtek, elidegened-

tek a mindennapoktól, ugyanakkor továbbra sem vonta kétségbe a mindenható párt kompetenciáját a szépirodalomban. A bűnbakot az irodalmi életben is károkat okozó személyi kultuszért a szovjet írószövetség 1946 és 1953 közötti főtitkárában, Alekszandr Fagyejevben találta meg. (Fagyejev 1956 májusában megölte magát. Évtizedekkel később –1990-ben – nyilvánosságra hozott búcsúlevele szerint mélységesen csalódott az írószövetség új irányítóiban: tehetségteleneknek és a felsőbb irányvonal ügyetlen kiszolgálóinak tartotta őket.)

A szovjet írókat, értelmiségieket is felvillanyozta Hruscsovnak a kongresszus utolsó napján elmondott, Sztálin bűneit leleplező zárt beszéde, amelynek tartalmával ők is csak hetekkel később ismerkedhettek meg. Megbélyegzett, háttérbe szorított társaik gyors rehabilitációjában reménykedtek, s egyre csalódottabbak lettek az akadozó, felemás ügyintézés miatt. Ugyanakkor nem is lépték túl a határokat: taggyűléseken, a pártvezetéshez írott levélben sürgették a harmincas években elítélt, kivégzett társaik ügyének kivizsgálását, azoknak a második világháború után hozott párthatározatoknak az érvénytelenítését, amelyek írókat, művészeket állítottak pellengérre.[10] Természetesen több jóvátenni való akadt a Szovjetunióban, mint Magyarországon, ahol nem több évtizedig, mindössze néhány évig tartott a sztálini típusú diktatúra. Sztálin halála után írói körökben is megindult az erjedés, pontosabban – Ehrenburg kisregénye után – az „olvadás", amely a honi politikai éghajlat zordabbá válásának hatására meg-megakadt. (A Szovjetunióban csaknem egy évtizedig elhúzódott ez a folyamat, amelyet a reagálás az 1956-os forradalomra hosszú hónapokra visszavetett: a szigorítók a magyarországi „ellenforradalomra" hivatkoztak.[11]) Március végén a szovjet írószövetségben három napon át folyt szenvedélyes vita a XX. kongresszus kívánatos hatásáról, a bűnökről, mulasztásokról és a tennivalókról. Az irodalomról alig esett szó. A felszólalók egy csoportja tagadta, hogy lényegi változások történtek volna a XX. kongresszus után (a kor szóhasználatával: nem igaz, hogy a lenini elvek és normák máris érvényesülnek). Kifejtették, hogy a megelőző évtizedek történései mélyen beivódtak a társadalomba, deklarációkkal ezen nem lehet változtatni. A hivatalokban ülők lélektelen, karrierista bürokraták, akik kiszolgálták a cárként viselkedő Sztálint. A káderosztályok feleslegesek, és tevékenységük sérti az emberi méltóságot. Szóvá tették, hogy az ígéretekkel ellentétben nem orvosolták az egyes népcsoportokat – kalmüköket, zsidókat és másokat – ért jogtalanságokat, nem számolták fel az antiszemitizmust. A börtönökbe, táborokba zárt százezrekből 7-8 ezer embert rehabilitáltak csupán. „A napok, amelyeket most átélünk, valahogy az első október utáni napokra [1917 októberéről van szó – S. É.] emlékeztetnek bennünket. Ugyanaz a gyűlésező, tavaszi áradásra emlékeztető demokratizmus. [...] A személyi kultusz egyik legsúlyosabb következménye a kettős könyvelés. Másként beszéltek és másként cselekedtek, az embereket hazugságra, képmutatásra nevelték. A hivatalos és a közvélemény kettészakadt" – jegyezte fel 1956-ban Raisza Orlova, a gyűlés

A Sztálin-szobor ledöntése. Krétával ráírták: „25 millió ember gyilkosa."

egyik résztvevője.[12] Az őszinte hangvétel, az éles bírálatok olyannyira megrémítették az illetékeseket, hogy megakadályozták az elhangzottak nyilvánosságra kerülését, és hozzákezdtek az írószövetség átszervezéséhez, a renitens moszkvai kiadói és szerkesztői műhelyek ellenőrzéséhez, szétbomlasztásához. Ugyanakkor nem akadályozták meg, hogy haláluk után visszavegyék az írószövetségbe a terror áldozatává vált Iszak Babelt, Mihail Kolcovot és Ivan Katajevet. Az írószövetségben bizottságok alakultak: a törvénytelenségek áldozatául esett írók hagyatékának feltárása és gondozása lett a feladatuk.

A MAGYAR ÍRÓK REAGÁLÁSA

„Számunkra egyelőre a legizgalmasabb kérdés – jegyezte fel naplójába február 29-én Zimándi Pius –: hoz-e a kongresszus változást Magyarországon?"[13] Erre bizony nálunk ugyanúgy várni kellett, mint a Szovjetunióban. A viccek előbbre tartottak: „Moszkvában, a Lenin-mauzóleumban egymás mellett fekszik Lenin és Sztálin bebalzsamozva. Mi a mauzóleum új neve? Blamázs bátya kunyhója." „Mit határozott a XX. kongresszus? Azt, hogy ezután minden másképpen *volt*." „Hová költözött Sztálin, amikor meghalt. A nyalhatatlanságba."[14]

Az MDP Központi Vezetősége március 12–13-án hallgathatta meg a szovjet pártkongresszuson jelen levő Rákosi Mátyás beszámolóját, a párttagság csaknem két héttel később kapott erősen megszűrt információkat a Moszkvában történtekről.[15]

A kommunisták megosztottak voltak. Sokan kívánták Rákosi bukását, de a személyi kultusz idején elkövetett bűnök leleplezését nem helyeselték: alapvetően nem önmagukat féltették, hanem a kommunista hatalom megrendülésétől tartottak. Mások, mindenekelőtt Nagy Imre reformkurzusának hívei önigazolásukat olvasták ki a kongresszuson elhangzottakból. Mindez szorosan összefüggött az 1953–54-es megszakított reformperiódussal, amikor megkezdődtek, majd 1955-ben elakadtak a rehabilitációk. Az 1956-os kommunista reformellenzék akkor kovácsolódott össze, amikor az 1954-ben szabadultak titokban beszámoltak a velük megesett szörnyűségekről, saját elvtársaik okozta szenvedéseikről. Az 1955-ös visszarendeződés nem késztette őket meghátrálásra. A XX. kongresszus után felvették az elejtett szálat, s immár a nyilvánosság előtt nevezték meg a legfőbb bűnösöket: a Szovjetunióban Sztálint, Magyarországon Rákosit. A halott vezérrel sem volt könnyű leszámolni, hát még az élővel! Míg Rákosi erkölcsi hitele egyre csökkent, Nagy Imréé rohamosan növekedett, ami híveikről is elmondható. A XX. kongresszus magyarországi hatása a Rákosi iránti ellenszenv fokozódásával, illetve a Nagy Imre iránti rokonszenv növekedésével, már-már mozgalommá szélesedésével illusztrálható leginkább. A kongresszus utáni hónapokban Rákosi menesztése[16], illetve Nagy Imre rehabilitálása volt az értelmiségiek között is a legfőbb beszédtéma, így ez került leg-

inkább szóba az írószövetségi gyűléseken is, amelyekről a legtöbb információ maradt ránk.

A párttaggyűléseken összefoglalót olvastak fel a kongresszusról. Igyekeztek kerülni a kényes kérdéseket, megszervezni-leszerelni az esetleges vitát: ha sikeresen levezénylik a taggyűléseket, talán a „túlélésük" is biztosítva van. Ugyanakkor a pártvezetést bírálók is kockázatot vállaltak. Nagy bátorság kellett ahhoz, hogy egy párttag nyíltan párhuzamot vonjon Sztálin és Rákosi bűnei között, s ez utóbbi menesztését szorgalmazza, hiszen az SZKP vezetői azzal, hogy nem váltatták le a magyar pártvezért, mintegy megerősítették pozíciójában. A kritika következménye így akár letartóztatás is lehetett. Az első Rákosi-bírálók nem írók voltak, hanem egy tanár (Litván György)[17] és egy esti egyetemre járó egykori pártfunkcionárius (Szilágyi József) és felesége.

Rákosi színvallásra kényszerült. Március 27-én Egerben kénytelen-kelletlen Rajk Lászlóról, az 1949-ben koncepciós perben elítélt és kivégzett kommunista vezetőről is beszélt, Rajk sorsáért a felelősséget a pártba befurakodott ellenségre, korábbi legközelebbi munkatársára, Péter Gáborra hárította. Nem átallotta azt mondani, hogy a Rajk-per provokáción alapult, és a rehabilitálás már megtörtént. Álságos szavai alkalmat adtak támadására, amelyre három nappal később a XX. kongresszust ismertető írószövetségi párttaggyűlésen került sor, csaknem egy időben a szovjet írók moszkvai tanácskozásával, ahol szintén a kongresszus volt a téma. Lukácsy Sándor irodalomtörténész kijelentette: „én nem tudok belenyugodni abba a furcsa kettős könyvelésbe, amelynek egyik rovatában a Rajk-perről és a jugoszláv elvtársakról kinyomtatott útszéli hangú hazug cikkek, brosúrák ezer tonnában kinyomtatott papírtömege s az ártatlanul kiontott vér cseppjeinek semmiféle számokkal nem mérhető sokasága súlyosodik, a másik rovatban pedig mindössze egy júdási ajakkal kimondott három szó áll: Rajk László elvtárs."[18] Vagyis Rákosi elárulta társát, mint Jézust a tanítványa. A keresztény tradícióban Júdás az egyik leggyűlöltebb figura, a kommunista hagiográfiában Rákosit ekkor még sokan a „szentek" közé sorolták. A taggyűlést nagypénteken tartották, nyilván innen is a Júdás asszociáció.

Lukácsy szavai óriási felháborodást keltettek az ortodox kommunista írók között. Amikor Lukácsy Rákosit Júdáshoz hasonlította, nagy zaj támadt. Valaki közbe is kiáltott: „Vonja vissza!" A jegyzőkönyv jól tükrözi a felforrósodott hangulatot: „Barabás Tibor: Gyalázat! Az egész külföldön megszégyenítettél minket! Balázs Anna: Azt is mondhatná, hogy »Éljen Szálasi!«. (Folytonos nagy zaj. Az elnök csenget.) [...] [Lukácsy] ...mindaddig, amíg a XX. kongresszus szellemét csak gyér szavakban idézzük, s nem teszünk meg mindent, ami szükséges, hogy a XX. kongresszus tanulságai nálunk is valósággá váljanak, addig nem lehetek nyugodt pártom és nemzetem sorsa felől. (Nagy taps a taggyűlés egy részében. Nagy zaj és nyugtalanság.)"[19] A gyűlés kaotikussá vált.

Gergely Sándor szaladt a szovjet követségre beszámolni a skandalumról. A követségi másodtitkár lejegyzése hemzseg a félrehallásoktól. Még Lukácsy keresztneve sem egyezik, a múltjáról írottakból pedig egy szó sem igaz: „Lukácsy Ferenc kritikus, az ismert fasiszta, Szálasi sógora, annak idején börtönben is ült. [...] reakciós, szovjetellenes, csalással furakodott be a pártba. Négy évvel ezelőtt pártellenes és erkölcstelen magatartása miatt kizárták az MDP-ből, de két év múlva Révai József közbenjárására visszavették. [...] Pártellenes felszólalásában a népi demokratikus rendszer elleni támadásokat engedett meg magának. [...] A cenzúráért, a letartóztatásokért és a börtönbüntetésekért, a terrorért, az elkövetett hibákért és az igazolhatatlan elnyomásért a felelősséget Rákosi Mátyásra hárította. Felszólalása az ellenzéki beállítottságú írók körében viharos tetszést aratott."[20] Nem tudható, hogy az egyoldalú, a „fülbesúgás" során eltorzult tájékoztatóból mennyi jutott el Moszkvába. A nagyköveten, Jurij Andropovon nem múlhatott: ismertté vált jelentéseiből tudható, hogy nem tartozott a reformszelleműek közé.

A nemzeti kommunista vonal hívének számító Sarkadi Imre a párt központi napilapjában „anarchisztikus kijelentésnek" minősítette párttagtársa Rákosit bíráló szavait, ami talán a hit elvesztése miatti félelemmel magyarázható: a hitet a kommunizmusban az első számú vezető erkölcsi bukásának beismerése veszélyeztette.[21] („A hitünket követeljük vissza, pártunk vezetőségébe vetett hitünket" – érzékeltette a kommunista ellenzékiség lényegét felszólalásában Képes Géza.[22] Még Lukácsy Sándor is így kezdte felszólalását: „nem én vagyok az egyetlen, aki azt remélem, hogy a XX. kongresszus példája nyomán nálunk is helyreáll a harmónia [?!] a célok és a módszerek, a szavak és tettek között. Nincs kínosabb dolog, mint csalódni és megcsalatni."[23] Zelk Zoltán korabeli kétsorosában a hitét elvesztő ember kétségbeesése sűrűsödött verssé: „Szélfútta levél a világ / de hol az ág? De Ki az ág?)

A taggyűlés három hét múlva folytatódott. A nagy pártközponti felkészülés ellenére a bíráló hangnem megmaradt. (Az összességében négy napig tartó rendezvényen csaknem ötvenen nyilvánítottak véleményt.)

Gergely Sándor a taggyűlés két héttel későbbi folytatásáról is részletesen beszámolt a szovjet nagykövetségen. Kiemelte a Nagy Imre mellett kiálló íróknak nagy tetszést és visszatetszést egyaránt kiváltó felszólalását, és a jelen lévő politikai bizottsági tagok erélytelenségét, fellépésük kudarcát sem hallgatta el. Az ortodox moszkovita író szerint Szalai Bélát a következő szavakkal hurrogták le: „Le az emelvényről! Ki maga, hogy ki akar oktatni bennünket? Ez nem vegyeskereskedés, ahová bárki bemehet!"[24] B. V. Gorbcsovot, a követségi másodtitkárt leginkább az az információ töltötte el aggodalommal, hogy a két Sztálin-díjas író – Aczél Tamás és Nagy Sándor is – a pártellenzékiek számát gyarapította. Veszélyesnek ítélte, hogy Nagy Sándor azzal fenyegetőzött, hogy demonstratív módon fogja visszaadni az 1952-ben kapott legmagasabb szovjet kitüntetést.

Budapest, 1956. október 25. – Ady mozi

Gergely feleségének kérdésére, hogy a díjjal kapott 75 000 forintot is netán vissza akarja szolgáltatni, az író igennel felelt.[25]

A következő hetek is a huzavona, a bizonytalanság, az állandó felfokozott izgalom jegyében teltek. Hol az ortodoxok, hol a reformerek nyilatkoztak, a pártvezetés kapkodott. A további példákat mellőzve is megállapítható, hogy a hazai reagálások a XX. kongresszusra egyszerre tanúskodnak a zavarodottságról és az útkeresésről, valamint az egyre növekvő bátorságról és kritikai kedvről.[26]

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZKÍSÉRLETEK

Hozott-e lényegi változást a XX. kongresszus a kommunista politikában? Nincs-e eltúlozva a kongresszusnak a hazai kommunista mozgalomra tett hatása? Nem a politikával megfertőzött értelmiségi körökben különösen erős reformillúziók továbbélésével magyarázható a szokványos pártesemény újdonságai-

nak felnagyítása? Az utókor értékelője az első kérdés esetében a „nem", a másik kettőnél pedig inkább az „igen" felé hajlik. A kortársak és a megdönthetetlennek tűnő államszocializmusban élők azonban nem tudták megfordítani a kukkert, mint Szabó Dezső írásának hőse. Ő, amikor a másik végén nézett bele a messzelátóba, hirtelen távlatokban, összezsugorodva, érzelmileg magától elidegenedve látta a neki addig annyi lelki és testi fájdalmat okozó családtagokat.[27]

Az évek óta emigrációban élő Márai a kongresszus napjaiban vetette papírra: „Oroszországban elkezdődött valami, ami lehet egy forradalom előjátéka, de lehet egy forradalom utójátéka is. Lehet, hogy befejezi azt, amivel negyven éve kísérleteznek – a szocializmusnak álcázott terror-diktatúrát –, lehet, hogy nekikezd egy új forradalomnak, amelynek még nincs neve, sem programja."[28] Az 1917 októberi oroszországi forradalomhoz – ha Márai erre gondolt – a XX. kongresszusnak nem sok köze volt. A bolsevikok revolúciója már a húszas évek elején elbukott. Az események alakításában leginkább Leninnek, a reálpolitikusnak jutott szerep, aki az 1917 utáni változásokat a hazai hagyományokhoz és a világhelyzethez igazította, s akihez 1956-ban a Szovjetunió Kommunista Pártjának vezetői visszatérni kívántak. Hruscsov és társai úgy tettek, mintha Sztálin nem a Lenin által kijelölt utat folytatta volna. Megkísérelték a lehetetlent: elhatárolták magukat Sztálintól, ugyanakkor a struktúrát – a marxista ideológián alapuló diktatúrát –, amelyet Lenin utódjaként Sztálin véglegesített, lényegében változatlanul hagyták. A magyar kommunista értelmiségiek közül talán Déry Tibor fogalmazta meg legélesebben a problémát a Petőfi Kör sajtóvitáján. Az író az „alapok" felülvizsgálatát javasolta „szigorúan marxista módszerekkel". Ez akkor még nem illuzórikus elképzelésnek, hanem merész elméleti felvetésnek tűnt, ortodox kommunista ellenfelei pedig rendszerellenes kijelentésként értelmezték.

A kelet-európai változásokat földrésznyi távolságok fordított kukkerén figyelő Márai ráérzett valamire, ami csak a Szovjetunió megszűnte után, csaknem fél évszázad elmúltával került történelmi perspektívába. A XX. kongresszus a krízishelyzet válságmenedzselésének kezdete volt. A szovjet kommunista vezetés, figyelemre méltó önkorlátozásról téve tanúbizonyságot, a XX. kongresszuson változtatott először a doktriner elvekhez mereven ragaszkodó korábbi politikáján, s ezzel – valamint a későbbi módosító engedményekkel – megmentette az 1952 óta súlyos betegség tüneteit mutató államszocialista diktatúrát. A szovjet pártvezetés sikeres regenerációs politikájával, a krízis túlélése érdekében tett reformlépéseivel elérte, hogy a birodalommal nem a hirtelen halál, hanem (hosszú évtizedek múltán) a természetes öregedés végzett.

JEGYZETEK

* A Politikatörténeti Intézetben *Az SZKP XX. kongresszusa* című konferencián 2006. február 22-én elhangzott előadás bővített változata. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és az írók című, a Politikatörténeti Intézetben 2006. február 22-én tartott konferencián.

[1] Zimándi Pius: *A forradalom éve. Krónika 1956-ból.* Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1992. 41.

[2] A *Szabad Nép* 1952. október 13-i száma szerint az SZKP XIX. kongresszusán Mikojan így beszélt a jelen levő Sztálinról: „Hatalmas pártunk [...] méltán dicsőíti azt, aki nevelt, szervezett bennünket, átvezetett minden nehézségen és megpróbáltatáson, s biztosan vezet a kommunizmus teljes győzelme felé, méltán dicsőíti a lángeszű Sztálint, a kommunizmus nagy építőjét. (Viharos taps.)"

[3] Kende Tamás a XX. kongresszusról szóló írásában nem az újdonságokat, hanem a kongresszus egészét vizsgálja. E megközelítés nyomán válik egyértelművé, hogy hiú remény volt a Szovjetunióban lényegi reformok megvalósíthatóságában bízni. Kende Tamás: A nyertesek kongresszusa – Ötven éve ült össze az SZKP XX. kongresszusa. *Beszélő*, 2006. január. 40–57.

[4] Ny. Sz. Hruscsov, az SZKP főtitkára megfogalmazásában: elkerülhető a kapitalista országokkal a háború, és helytelen az osztályharc élesedéséről szóló „elmélet".

[5] Márai Sándor: *Napló, 1945–1957.* Akadémiai–Helikon, Budapest, 1990. 297.

[6] Uo. 301.

[7] Uo. 306.

[8] Zimándi, i. m. 38., 39.

[9] Uo. 41.

[10] 1956. március 26-án neves szovjet írók – K. Csukovszkij, Vsz. Ivanov, V. Kaverin, L. Kasszil, Em. Kazakevics, Ny. Tyihonov – levélben kérték az SZKP Elnökségét, hogy rehabilitálják az 1946-ban az irodalmi életből Zsdanov által kitaszított Mihail Zoscsenkót. A levél csak 1988-ban került nyilvánosságra. Olga Bergholz 1956. június 15-én a XX. kongresszuson elhangzottakra hivatkozva sürgette a határozat visszavonását és Anna Ahmatova rehabilitálását azon a tanácskozáson, ahol a tábor országainak irodalmárai is képviselve voltak. Sz. I. Csuprinyin (szerk.) *Ottyepel 1953–1956. Sztranyici russzkoj szovjetszkoj lityeraturi.* Moszkva, Moszkovszkij Rabocsij, 1989. 464., 470.

[11] Wolfram Eggeling: *Politika i kultura pri Hruscsove i Brezsnyeve 1953–1970 gg.* Moszkva, Airo-XX. 1999.

[12] Csuprinyin, i. m. 465–466. Raisza Orlova, az 1918-ban született kritikus, irodalomtörténész visszaemlékezései 1983-ban Nyugaton jelentek meg.

[13] Zimándi, i. m. 44.

[14] Uo. 52., 86. Sztálin holttestét csak évekkel később, az SZKP 1961-ben tartott XXII. kongresszusa után távolították el a mauzóleumból.

[15] Hruscsov zárt ülésen tartott beszéde – szovjet jóváhagyással – március 20-a után Lengyelországban került először hivatalosan nyilvánosságra, és részben innen, részben nyugati hírforrásokból Magyarországra is eljutott.

[16] Több vicc is megfogalmazta az emberek óhaját: „Miért robbantották a Duna jegét? Nehogy megválasszák Mátyást (Rákosit) rajta királlyá." „Micsoda Rákosi Mátyásnak, a nagy magyar szónoknak a neve? Ő a magyar Demoszthenész (=De most te mész!)" „Rákosi nagybeteg. Hogyhogy? Beszélni még tud, de menni nem." Zimándi, i. m. 56., 74., 99.

[17] „A magyar nép és a párttagság zöme nem bízik többé a jelenlegi pártvezetésben, elsősorban pedig Rákosi Mátyásban" – jelentette ki Litván párttaggyűlési felszólalásában Rákosi Mátyás jelenlétében március 23-án. *1956 kézikönyve. Kronológia.* Szerk.: Hegedűs B. András. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 53.

[18] Rákosi mint Júdás. Lukácsy Sándor felszólalása az Írószövetség 1956. március 30-i párttaggyűlésén. *Literatura*, 1989. 1–2. sz. 23.

[19] Uo. 32. és 24.

[20] Je. D. Orehova-V. T. Szereda-A. Sz. Sztikalin (szerk.): *Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Rosszpen, Moszkva, 1998. 56. Az 1923-ban született Lukácsy 1947–48-ban a *Valóság* című folyóirat felelős szerkesztője volt, 1948-ban az Országos Könyvhivatalban, 1949 és 1951 között a Népművelési Minisztériumban dolgozott. 1951 és 1956 között nem volt állása.

[21] Levél a szerkesztőséghez. *Szabad Nép*, 1956. április 1. (Húsvétvasárnap.) „A mai Szabad Népben Sarkadi Imre »levelet írt« Lukácsy taggyűlési felszólalásáról, Lukácsy megnevezése nélkül. Károsnak és demagógnak tartja. Én viszont Sarkadit rossz kollégának, aki nem szolidáris írótársaival. Igaz ugyan, hogy Lukácsy valamikor szeretett ártani az embereknek, és a legteljesebb mértékben kiszolgálta a sztálinizmust." Zimándi, i. m. 67.

[22] Idézi Standeisky Éva. In uö (szerk.): *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek.* A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1990. 33.

[23] Rákosi mint Júdás. I. m. 21–22.

[24] Gorbacsov 1956. április 17-i követségi napi feljegyzései. Orehova–Szereda–Sztikalin (szerk.) 60.

[25] Uo.

[26] Az érdeklődő olvasónak a *Literatura* idézett száma, az *Írók lázadása* című, szintén idézett dokumentumgyűjtemény és Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956* (Magvető, Budapest, 1990) című könyve ajánlható.

[27] Szabó Dezső: A fordított kukker. *Nyugat*, 1914. 24. sz.

[28] Márai, i. m. 298.